

WALTER BENJAMIN
USODA IN ZNAČAJ
Spisi, proza, fragmenti

prevedli Peter Gorenšek, Milka Petrovec Fuhrmann,
Aleš Šteger, Samo Tomšič, Tadej Troha

VSEBINA

I. SPISI

Dialog o današnji religioznosti	11
O programu prihajajoče filozofije	28
Nadrealizem	39
Karl Kraus	52
Avtor kot proizvajalec	81
H kritiki nasilja	97

II. PROZA

Berlinsko otroštvo okrog devetnajststo	121
Moskovski dnevnik	200

III. FRAGMENTI

Kapitalizem kot religija	307
Usoda in značaj	311
Teološko-politični fragment	318
O slikarstvu, ali znak in znamenje	320
Slikarstvo in grafika	324
O sramu	325
Smrt	327
K problemu fiziognomike in napovedovanja	328
Hitlerjeva ponižana moškost –	329
Chaplin	331
K Mikiju Miški	333
H grafologiji	334
K astrologiji	335
O italijanskem načinu razpravljanja	337
Branje	338
Zakaj nemški učenjaki pišejo v tako slabem stilu	339

Tadej Troha

O PRIČUJOČI IZDAJI	341
---------------------------	-----

Viri	346
------	-----

I. SPISI

DIALOG O DANAŠNJI RELIGIOZNOSTI

Prijatelja sem obiskal z namenom, da skozi pogovor razjasnim nekaj misli in dvomov o umetnosti, ki so se mi porodili v zadnjih tednih. Bilo je že blizu polnoči, ko se je najin pogovor obrnil od umetniških smotrov k religiji.

II

JAZ Hvaležen bi Vam bil, če bi poimensko navedli, kdo se danes jasno zaveda umetniškega okusa. Naivneže in umetnike izvzemam. Pod »naivneži« ne mislim ljudi, ki jih omami trenutna radost – kar se nam pogosto zgodi –, temveč tiste, pri katerih radost povsem naravno zbere celotno osebo. Ti ljudje nimajo vedno dobrega okusa, in skoraj bi rekel, da jih je večina neizobraženih. A vedo, kaj početi z umetnostjo, in se ne pustijo voditi umetniškim modam. Potem so tu še umetniki: tukaj ni nobenega problema, kajne? Pri njih je razmišljanje o umetnosti del poklica.

PRIJATELJ Kot človek kulture izdajate celotno tradicijo. Naša vzgoja nam prepoveduje, da sprašujemo po vrednosti umetnosti. *L'art pour l'art!* [Umetnost zaradi umetnosti.]

JAZ Upravičeno smo tako vzgojeni. Larpurlartizem je zadnja utrdba, ki ščiti umetnost pred filistri. Sicer bi vsak pavliha razsojal o pravicah umetnosti kot o cenah mesa. Mi smo pri tem svobodni. Povejte mi: kaj menite o larpurlartizmu? Ali raje: kaj sploh razumete pod tem izrazom? Kaj to pomeni?

PRIJATELJ Čisto preprosto, da umetnost ni služabnica države, ni dekla Cerkve, niti ni za otroško življenje. Itd. *L'art pour l'art* pomeni: ne vemo, kam z umetnostjo.

JAZ Mislim, da imate prav, kar zadeva večino ljudi. Ampak ne naju. Po mojem se morava otresti tega filistrskega misterija, *l'art pour l'art*. Ta izrek velja za umetnika in samo zanj. Za nas ima drug smisel. Seveda

ne smemo od umetnosti pričakovati, da bomo od nje dobili svoje prazne fantazije. Prav tako se ne moremo zadovoljiti s čudenjem. Torej »l'art pour nous!« [umetnost za nas]. Privzemimo iz umetniškega dela življenjske vrednote: lepoto, spoznanje forme in občutek. »Vsa umetnost je namenjena radosti. In ni višje in pomembnejše naloge kot osrečiti človeka,« pravi Schiller.

12

PRIJATELJ Polizobraženi lahko z larpurlartizmom, s svojim ideološkim navdušenjem in z osebno neodločnostjo, s svojo tehnično polpismenostjo še najmanj uživajo v umetnosti.

JAZ Z drugega vidika je to samo simptom. Mi smo nereligiozni.

PRIJATELJ Hvala bogu! – če pod religijo razumete nesmiselno vero v avtoriteto ali golo vero v čudeže, golo mistiko. Religija je nezdržljiva z napredkom. Njena večšina je v tem, da vse gonilne in ekspanzivne notranje sile usmeri v eno samo vzvišeno težišče. Religija je koren inercije. Njena posvetitev.

JAZ Nikakor Vam ne oporekam. Religija je inercija, če seveda pod inercijo razumete stanovitno notranjost in stanoviten cilj vsega stremljenja. Mi smo nereligiozni, ker ne upoštevamo več vztrajanja. Ste opazili, kako se ruši samosmotrnost, to poslednje čaščenje cilja? Kako vsaka posameznost, ki ni jasno in zanesljivo spoznana, postane »samosmoter«? Ker imamo tako klavrno malo vrednot, izoliramo vse. Potem pa iz nuje neizogibno napravimo krepost. Umetnost, znanost, šport, družabno življenje – ta božanski samosmoter seže vse do najbolj ušivega individuuma. Vsakdo nekaj predstavlja, nekaj pomeni in je enkraten.

PRIJATELJ Tu ne opisujete nič drugega kot simptome ponosne in veličastne življenjske radosti. Postali smo pač posvetni, dragi moj, in čas je, da to opazijo tudi najbolj srednjeveške glave. Rečem, dopuščamo njihovo lastno posvečenost, svet je popoln sam po sebi.

JAZ Priznam! In kaj je najmanj, kar lahko zahtevamo od posvetnosti? Radost do tega novega, modernega sveta. Kaj imata ves napredek in posvetnost opraviti z religijo, če nam ne nudita radostnega miru? Saj Vas ni treba spominjati, da je naša posvetnost postala potrošni šport? Zgornjeni smo od življenjske radosti. Občutiti to radost je naša prekleta naloga in dolžnost. Umetnost, trgovanje, luksuz – vse je obvezujoče.

PRIJATELJ Tega nisem spregledal. A samo pogledjte naokrog. Naše današnje življenje pozna ritem, ki sicer vsebuje malo antične in klasične umirjenosti. Pa vendar obstaja nova vrsta intenzivne radosti, naj se še tako pogosto zdi izsiljena. Drzno iščemo vse, kar nas radosti. Vsi nosimo v sebi nenavadno pustolovsko poželenje po nečem presenetljivo radostnem in čudovitem.

JAZ Govorite zelo nedoločeno, a kljub temu me nekaj odvrča od tega, da bi Vas napadel. Čutim, da v osnovi govorite resnico, nebanalno resnico, ki je dejansko tako nova, da bi že ob samem porajanju dala slutiti religijo. Pa vendar – naše življenje ni uglašeno po tem čistem tonu. Za nas so se v zadnjih stoletjih stare religije razpočile. A po mojem ne tako neposledično, da bi se lahko nedolžno veselili razsvetljenstva. Religija je združevala sile prostega učinkovanja, ki se jih moramo bati. Pretekle religije so vsebovale nujo in bedo. To dvojje se je sedaj sprostito. Pred njima nimamo več tiste varnosti, ki so jo naši predniki črpali iz vere v izravnalno pravičnost. Zavest o proletariatu, o napredku, vse sile, ki so jih ljudje v preteklosti lahko ustrezno zadovoljili s svojo religiozno poslušnostjo, da bi dosegli mir – vse te sile nas vznemirjajo. Ne pustijo nam živeti častitljivo, vsaj ne v radosti.

13

PRIJATELJ S padcem družbene religije nam je družbeno prišlo bliže. Nagovarja nas vztrajneje ali vsaj neposredneje. Morda neizprosneje. In mi ga poslušamo trezno ter morda strogo.

JAZ Toda ob vsem tem nam popolnoma manjka spoštovanje do družbenega. Nasmihate se; vem, da sem izrekel paradoks. S tem hočem reči, da naša družbena dejavnost, naj bo še tako stroga, boleha za izgubo svoje metafizične resnosti. Postala je stvar javnega reda in osebne dostojnosti. Kajti skoraj za vsakogar, ki se družbeno udejanja, je ta dejavnost samo stvar civilizacije, kot električna luč. Trpljenje smo profanirali [entgöttert], če mi oprostite ta poetični izraz.

PRIJATELJ Spet slišim Vaše žalovanje za minulim dostojanstvom, za metafiziko. A poskušajmo stvari trezno vključiti v življenje! Ne izgubljam se v brezmejnem! Ne čutimo se ob vsakem obroku poklicane! Ali ne gre za kulturo, če nekoliko sestopimo z višav patetične prostovoljnosti v samoumevnost? Hočem reči: celotna kultura temelji na tem, da

božje zapovedi postanejo človeški zakoni. Kako odvečno naprezanje sil, če vse izpeljujemo iz metafizičnega!

14 JAZ Ko bi se le še zavedali častitljive treznosti v našem družbenem življenju. A tudi tega ni. Ujeti smo v smešnem vmesnem položaju: toleranca naj bi družbeno dejavnost osvobodila vse religiozne izključnosti – in isti ljudje, ki razglašajo razsvetljeno družbeno dejavnost, delajo iz tolerance, razsvetljenstva, brezbržnosti in celo iz frivolnosti religijo. Jaz sem zadnji, ki bi bil proti enostavnim oblikam vsakdanjega življenja. A če to naravno družbeno dejavnost nenadoma spet napravimo za sveto-tiransko merilo posameznikov, ki daleč presega nujnost državnih zapovedi, potem je celo socializem lahko religija. »Razsvetljeni« so hinavski v odnosu do religije ali v svojih zahtevah. Z eno besedo: cvetni dnevi.

PRIJATELJ Vaše razmišljanje je strogo, ker je nehistorično. Res je, nahajamo se v religiozni krizi. Pa vendar ne moremo brez dobrodejnega pritiska religiozno-družbene dolžnosti, naj bo še tako nevredna svobodnega človeka. Nismo se še popolnoma prebili do moralne samostojnosti. To je dejansko bistvo te krize. Religija, varuhinja moralnih vsebin, je bila pripoznana kot forma, mi pa smo na tem, da svojo moralnost osvojimo kot nekaj samopotrditvenega. A to delo še ni dokončano, še vedno imamo prehodne pojave.

JAZ Hvala bogu! Mene je groza podobe moralne samostojnosti, ki jo zaklinjate. Religija je spoznanje naših dolžnosti kot božjih zapovedi, pravi Kant. Se pravi, da nam religija jamči nekaj večnega v našem vsakdanjem delu, in zlasti to potrebujemo. Vaša slavljena moralna samostojnost bi iz človeka napravila delovni stroj za smotre, ki v neskončnem nizu pogojujejo drug drugega. Tako kot jo vi razumete, je moralna samostojnost nestvar, ponižanje celotnega dela na tehnično.

PRIJATELJ Oprostite, ampak človek bi mislil, da ste živeli tako daleč od moderne kot najbolj reakcionaren vzhodnopruski posestnik. Seveda, tehnično-praktično dojemanje stvari je posameznim življenjskim pojavom v naravi odvzelo njihovo dušo in nazadnje omrtvičilo še trpljenje in revščino. Toda v panteizmu smo odkrili skupno dušo vseh posameznosti, vsega izoliranega. Sedaj lahko opustimo vse vrhovne božje smotre, ker je svet, enotnost vsega mnogoterega, smoter

vseh smotrov. Saj je skoraj sramotno sploh še govoriti o tem. Poglejte si naše največje živeče pesnike, Whitmana, Paqueta, Rilkeja in mnoge druge, vstopite v svobodnoreligiozno gibanje, berite liberalni tisk: povsod najdete vehementen panteistični občutek. Da ne govorimo o monizmu, sintezi vseh naših form. To je kljub vsemu živa sila tehnike, namreč, da nam je podelila ponos tistih, ki vedo, in istočasno spoštovanje tistih, ki so spoznali to veličastno veseljstvo. Kajti kljub vsej vednosti – kajne? – ni še noben rod tudi najmanjšega življenja spoznal tako spoštljivo kot mi. In kar je nekoč poduhovljalo filozofe, od prvih Joncev do Spinoze, ter pesnike vse do spinozista Goetheja, tisti vsebožanski naravni občutek je postal naša last.

15

JAZ Če Vam ugovarjam – in vem, da ne ugovarjam samo Vam, ampak celotni dobi, od njenih najenostavnejših do nekaterih najpomembnejših zastopnikov –, tega prosim ne razumite kot željo po tem, da bi izpadel zanimiv. Čisto resno mislim, ko pravim, da ne priznavam nobenega drugega panteizma kot Goethejev humanizem. V njegovem pesništvu je svet videti vsebožanski, saj je bil dedič razsvetljenstva vsaj v tem, da mu je bilo bistveno samo dobro. In kar bi iz slehernih ust zvenelo ne samo nebistveno, ampak bi bilo res le prazna fraza, je v njegovih ustih postalo – in v pesniški obliki nasploh postane – vsebina.

Ne razumite me napak, nikomur ne moremo oporekati pravice do občutkov, toda zahtevo po merodajnih občutkih je treba preveriti. K temu dodajam: naj posameznik še tako iskreno občuti svoj panteizem, je ta samo pri pesnikih merodajen in sporočljiv. A občutek, ki je možen le na višku svojega izraza [*Gestaltung*], ne velja več za religijo. To je umetnost, nabožnost, vendar ne *Občutek*, ki lahko religiozno utemelji naše skupno življenje. To pa religija menda poskuša storiti.

PRIJATELJ Dovolite. Nočem Vam oporekati, ampak bi rad nezaslišanost tega, kar pravite, ponazoril na nekem primeru: visoka šola. V kakšnem duhu vzgaja svoje učence?

JAZ V duhu humanizma – kot pravi.

PRIJATELJ Po Vašem mnenju naj bi bila naša šolska izobrazba torej vzgoja za pesnike in za ljudi z najmočnejšim in najkreativnejšim čustvenim življenjem?

JAZ Govorite mi iz srca. Zares, vprašati moram: kaj naj normalno nardarjen človek počne s humanizmom? Je ta najzrelejša uravnovešenost spoznanj in občutkov izobraževalno sredstvo za mlade ljudi, ki so željni vrednot? Je humanizem, panteizem sploh kaj drugega kot veličastna inkarnacija estetskega pojmovanja življenja? Tega ne verjamem. V panteizmu lahko doživimo najvišje in najbolj uravnovešene trenutke sreče – nikoli in nikdar pa ni zmožen določiti moralnega življenja. Sveta ne gre niti zasmehovati niti objokovati, temveč ga je treba pojmovati. V tej spinozistični izjavi je višek panteizma. In ko ste me že vprašali po šoli: ta svojega panteizma niti ne oblikuje. Kako redko se neposredno vračamo h klasikom! Umetniško delo, ta edina iskrena pojavitev panteističnega občutka, je izgnana. In če hočete od mene slišati še eno mnenje, temu zdravilnemu panteizmu, ki nam ga je predpisala naša šola, dolgujemo gole fraze.

PRIJATELJ Nazadnje očitata panteizmu še neiskrenost.

JAZ Neiskrenost ... ne, tega ne bi rekel. Očitam mu nepremišljenost. Kajti nismo več v Goethejevih časih. Imeli smo romantiko, ki ji dolgujemo močan uvid v temno plat naravnega: naravno v osnovi ni dobro, temveč je nenavadno, grozljivo, srhljivo, ogabno – nizkotno. Mi pa živimo, kot da romantike nikoli ni bilo, kot da bi bili na začetku. Zato imenujem naš panteizem nepremišljen.

PRIJATELJ Skoraj sem prepričan, da sem pri Vas zadel ob neko fiksno idejo. Iskreno povedano dvomim, da bi Vam lahko enostavno in elementarno plat panteizma razumljivo predstavil. Z nezaupljivo logično ostrino ne boste nikoli razumeli čudovite plati panteizma, namreč, da se v njem prav grdo in slabo kaže kot nujno in zatorej božansko. To prepričanje nudi izreden občutek domačnosti, tisti mir, ki ga je Spinoza neprekosljivo imenoval *amor dei*.

JAZ Priznati moram, da se *amor dei* kot spoznanje in uvid ne sklada z mojo predstavo o religiji. Osnova religije je dualizem, notranja težnja po združitvi z bogom. Kak velik posameznik morda to doseže po poti spoznanja. Religija govori močnejše besede in je zahtevnejša, pozna tudi nebožanskost in celo sovražstvo. Božanskost, ki je vsepovsod in ki jo pripisujemo vsakemu izkustvu in občutku, je le polepšan občutek in profanacija.

PRIJATELJ Motite se, če mislite, da panteizmu manjka nujni religiozni dualizem. Nikakor ne. Prej sem že rekel, da ob vsem globokem znanstvenem spoznanju v nas prebiva občutek ponižnosti pred najmanjšim življem, celo pred anorganskim. Nič nam ni bolj tuje od šolarske nadutosti. Sami povejte: ali nimamo kar najglobljega sočustvujočega razumevanja za vse, kar se dogaja? Samo pomislite na moderne težnje v kazenskem pravu. Celotne zločince hočemo spoštovati kot ljudi. Zahtevamo poboljšanje, in ne kazni. Skozi naše čustveno življenje se vleče resnično religiozen antagonizem med prodornim razumevanjem in ponižnostjo, ki bi jo najraje označil za resignirano.

17

JAZ V tem antagonizmu vidim samo skepso. Ponižnosti, ki zanika vsako znanstveno spoznanje, ker skupaj s Humom dvomi v veljavnost zakona vzročnosti, ali podobnega laičnega špekuliranja ne bi označil za religiozno. To je preprosto sentimentalna šibkost. Če pa naša ponižnost spodbude zavest o tem, kar nam je najbolj dragoceno, kakor označujete vednost, potem ni vir živega religioznega antagonizma, temveč le znamenje skeptičnega samorazkroja. Vendar dobro vem, da prav to dela panteizem neznansko udoben, da se počutimo enako udobno v peklu in nebesih, v napuhu in skepsi, v nadčloveškosti in družbeni ponižnosti. Kajti, seveda, brez malo nepatetične, hočem reči neprizadete nadčloveškosti ne gre. Kjer je stvarjenje božansko, tam je gospodar stvarjenja seveda še bolj.

PRIJATELJ Nekaj pa vendarle pogrešam v vsem, kar pravite. Ne morete mi opisati vzvišenosti vseobvladujoče vednosti. In to je vogelni kamen našega prepričanja.

JAZ Kaj pa je ta vednost za nas? Ne sprašujem, kaj pomeni za človeštvo. Temveč kakšno izkustveno vrednost ima za vsakega posameznika. Po izkustvu vendarle moramo vprašati. Tu pa opažam samo, da je ta vednost za nas postala nekaj običajnega, s čimer odraščamo od šestega leta do konca. Vedno se tolažimo s pomenom te vednosti za neki problem, za človeštvo – za vednost samo. Toda osebno nas niti najmanj ne zadeva, pušča nas hladne, tako kot vse običajno. Kaj smo rekli, ko je človek dosegel severni pol? Senzacija, ki je bila kmalu pozabljena. Ko je Ehrlich odkril zdravilo proti sifilisu, je bil humoristični tisk poln skepse in cinizma. Neki ruski časopis je pisal, kako da je obžalovanja

vredno, da ima pregrešnost sedaj prosto pot. Na kratko: enostavno ne verjamem v religiozno vzvišenost vednosti.

PRIJATELJ Mar ne pristanete v obupu? Ne verjamete v nič? Ste skeptični do vsega?

JAZ Verjamem v našo lastno skepso, naš lastni obup. Najbrž razumete, kaj mislim. Enako kot Vi verjamem v religiozni pomen našega časa. Da, verjamem tudi v religiozni pomen vednosti. Razumem grozo, ki nam jo je zbudil vpogled v naravo, in predvsem občutim, da vsi še vedno živimo globoko v odkritjih romantike.

18

PRIJATELJ In kaj imenujete odkritja romantike?

JAZ Kar sem že prej nakazal, razumevanje za vse strahotno, nepojmljivo in nizkotno, ki je vpeto v naše življenje. Toda vsa ta spoznanja in tisoče drugih niso nobena zmaga. Obvladala so nas, mi pa smo enostavno prevzeti in zadušeni. V tem deluje neki tragikomičen zakon, kajti v trenutku, ko smo se s Kantom, Fichtejem in Heglom ovedli avtonomije duha, se je narava razkrila v svoji neizmerni predmetnosti; v trenutku, ko je Kant odkril korene človeškega življenja v praktičnem umu, je moral teoretski um z neskončnim delom razviti moderno naravoslovje. – Tako sedaj stvari stojijo. Vsa socialna moralnost, ki jo hočemo ustvariti z veličastno, mladostno vnemo, je vklenjena v skeptično globino naših uvidov. In danes manj kot kdajkoli razumemo kantovsko prednost praktičnega uma pred teoretskim.

PRIJATELJ V imenu religiozne potrebe se zavzimate za nebrzdani, neznanstveni reformizem. Zdi se, da ste izdali treznost, ki ste jo malo prej na videz imeli. Spregledate veličino, celo svetost stvarnega dela, ki je polno odrekanja in ni samo v službi znanosti, ampak se v dobi naravoslovne vzgoje [Bildung] vrši tudi na družbenem področju. A revolucionarna mladostnost ob tem ne pride na svoj račun.

JAZ Gotovo. Glede na stanje naše kulture se mora tudi družbeno delo namesto herojsko-revolucionarnim težnjam podvreči evolucionističnemu poteku. Toda rečem vam *eno*: gorje, če pri tem delu pozabimo na cilj in se zaupljivo prepustimo skoraj rakastemu poteku evolucije. In to se počne. Zato iz tega stanja nikoli in nikdar ne bomo izšli v imenu razvoja, temveč v imenu cilja. In tega cilja ne moremo postaviti od zunaj. Kulturni človek ima samo en kraj, ki ga lahko zase ohrani či-

stega in kjer je res lahko *sub specie aeternitatis*: to je njegova notranjost, on sam. Stara in pogosto nesrečna težava je, da izgubimo sami sebe. Izgubimo se skozi vse sijajne oblike napredka, ki jih Vi slavite: skoraj bi rekel, da se izgubimo skozi napredek. Religije pa izhajajo iz stiske, ne iz sreče. In če panteistični življenjski občutek slavi to čisto negativnost, samoizgubo in samopotujitev kot ponik v družbenem, potem je to neresnično.

PRIJATELJ Seveda – nisem vedel, da ste individualist.

19

JAZ Saj nisem, kot tudi Vi ne. Individualisti postavljajo svoj lastni jaz v življenje kot merodajni faktor. Rekel sem že, da kulturni človek, kolikor mu napredek človeštva velja za samoumevno maksimo, tega ne zmore storiti. Sicer pa: ta maksima je bila v kulturo sprejeta tako samoumevno, da je za napredne že zgolj zato brezvsebinska, udobna in neuporabna kot osnova religije. Toliko mimogrede. – Na kraj pameti mi ne pade, da bi pridigal individualizem. Hočem samo, da kulturni človek dojame svoje razmerje do družbe. Da prelomimo z nedostojno lažjo, po kateri je človek v službi družbe popolnoma izpolnjen in po kateri družbeno, v katerem neizogibno živimo, navsezadnje določa tudi osebnost.

Vzemimo socialistično maksimo resno in priznajmo, da je individuum omejen, omejen in zatemnjen v svojem notranjem življenju; na podlagi te stiske se ponovno zavemo bogastva, naravne biti osebnosti. Novi rod si bo spet drznil pogledati okoli sebe, ne le skozi svoje umetnike. Spoznali bomo pritisk in neresnico, ki nas sedaj utesnjujeta. Pripoznali bomo dualizem družbene morale in osebnosti. Iz te stiske bo zrastle neka religija. In ta religija bo nujna, ker osebnost še nikoli ni bila tako brezupno vpeta v družbeni mehanizem. A bojim se, da me še niste povsem razumeli in predpostavljate individualizem tam, kjer jaz zahtevam zgolj iskrenost. In s tem iskren socializem, drugačen od današnjega konvencionalnega. V nasprotju s socializmom, ki ga priznava vsakdo, ki pri sebi čuti, da je nekaj narobe.

PRIJATELJ Stopava na področje, kjer je razprava skoraj nemogoča. Ne podajate dokazov in se sklicujete na prihodnost. A razglejte se po sedanjosti. Tu srečate individualizem. Vem, da se borite proti njemu.

Vendar menim, da morate ravno z Vašega gledišča pripoznati njegovo iskrenost. Nikjer pa individualizem ne meri na Vaš cilj.

20

JAZ Obstaja več vrst individualizma. Ne tajim, da obstajajo celo ljudje, ki lahko povsem iskreno poniknejo v družbenem, vendar ne bodo najgloblji in najboljši. Ali so v individualizmu kali mojega nazora, bolje, bodoče religioznosti, ali ne – o tem sploh ne morem odločiti. Vsekakor spoznam v tem gibanju začetke. Zaradi mene junaški čas nove religije. Grški junaki so močni kot bogovi, le božanska zrelost in kultura jim še manjkata. Tako se meni kažejo individualisti.

PRIJATELJ Ne zahtevam nobene konstrukcije. A pokažite mi v čustvenem življenju časa te novoreligiozne tokove, ta individualistični socializem, tako kot v današnjem času povsod prepoznavate panteizem v človeških srcih [Gemütern]. Sam ne vidim ničesar, kar bi Vas lahko podprlo. Duhovit cinizem in bleda estetičnost nista kali bodoče religioznosti.

JAZ Ne bi si mislil, da tudi Vi zavračate našo literaturo z običajnim pogledom od zgoraj. Meni se kaže čisto drugače. Čeprav duhovita estetičnost ne zaznamuje naših največjih stvaritev, ne podcenjujte prodornosti in zahtevnosti v duhovitem, tej sli po razpiranju in preskakovanju brezen. Ne vem, ali me razumete, ko rečem, da je ta duhovitost hkrati znanilka in sovražnica religioznega občutka.

PRIJATELJ Imate prenasičeno hrepenenje po nezaslišanem za religiozno? Potem utegnete imeti prav.

JAZ Oglejva si to hrepenenje malo drugače. Ali ne izvira iz močne volje, da ne vidimo vsega tako mirno in samodejno zasidranega v jazu, kot smo vajeni? To hrepenenje pridiga mistično-individualistično sovražnost do običajnega. To je njegova plodnost. Seveda nikoli ne more imeti zadnje besede, zato so njegovi sklepi vedno drzni. Tragična naivnost duhovitega. Kot sem že rekel, kar naprej preskakuje brezna, ki jih odpira. Ljubim ta cinizem in se ga bojim, cinizma, ki je tako pogumen in navsezadnje le malo presebičen, da bi postavil lastno naključnost nad zgodovinsko nujnost.

PRIJATELJ Opisujete občutek, ki ga poznam tudi sam. Neoromantika – Schnitler, Hofmannsthal, včasih tudi Thomas Mann – pomenljiva, prikupna, celo prisrčno simpatična in nevarna.

JAZ Ampak jaz sploh nisem hotel govoriti o njih, temveč o drugih, ki očitno obvladujejo naš čas. Ali ga vsaj zastopajo. Kar lahko povem o njih, rade volje povem. A seveda vstopava v brezno.

PRIJATELJ Občutki vstopajo v brezno in predmet religije je neskončnost. Toliko ohranjam od svojega panteizma.

JAZ Bölsche je nekoč rekel, da umetnost anticipira občo zavest in življenjsko sfero kasnejših časov. Tudi sam verjamem, da umetniška dela, ki vladajo naši dobi – ne le vladajo: verjamem, da dela, ki nas ob prvem srečanju najmočneje razgibajo, predvsem Ibsen in naturalizem –, vsebujejo to neoreligiozno zavest. Vzemite Ibsenove drame. V ozadju je vedno družbeni problem – seveda. A njihovo gonilo so ljudje, ki morajo svojo osebnost usmeriti k novemu družbenemu redu: Nora, gospa Alving in, če gremo globlje, Hedda, Solness, Borkman, Gregers in mnogi drugi. Potem je tu način, kako ti ljudje govorijo. Naturalizem je odkril individualni jezik. Prav to nas najbolj pograbi, ko prvič bemo Ibsena ali Hauptmanna: da imamo s svojim najbolj vsakdanjim in najintimnejšim izražanjem pravico v literaturi, v veljavnem svetovnem redu. Naš individualni občutek se ob tem poveča. – Ali vzemite pojmovanje posameznika in družbe v Spittelerjevi *Heraklesovi zemeljski poti*. Spomni nas, kje nam je cilj, in to je gotovo še eden najbolj vnetih in navdušujočih odlomkov v moderni književnosti. Herakles kot odrešitelj v službi človeštva ne more ubraniti svoje osebnosti, niti ne svoje časti. A si to prizna z ostro in navdušeno iskrenostjo. Ta iskrenost ga povzdigne v vsem njegovem trpljenju in natanko skozi to trpljenje. – To je nenaden živahen ugovor proti družbeni inertnosti našega časa. – In zares, najgloblje ponižanje, ki se mu mora podvreči moderni posameznik, kaznovan z izgubo družbenih možnosti, je zastrtje individualnosti, vsega tistega, kar razvema in razgibava notranjost. Sedaj bi Vam rad povedal nekaj najkonkretnejšega: po tem se bo ravnala religija. Ponovno bo izhajala iz hlapčevstva – literati pa so tisti stan, ki danes prenaša to nujno zgodovinsko hlapčevstvo. Hočejo biti iskreni, izraziti hočejo svoje umetniško navdušenje, svojo »ljubezen do najbolj oddaljenega«, povedano z Nietzschejem, a družba jih zavrača – in oni sami morajo v patološkem samouničenju iztrebiti vse prečloveško, ki je potrebno živim. Takšni so ti, ki hočejo pretvoriti vrednote v življenje

in v konvencijo: naša neresničnost jih obsodi na outsiderstvo in zanejenjaštvo, ki jih dela neplodne. Nikoli ne bomo poduhovili konvencij, če ne bomo teh form družbenega življenja napolnili s svojim osebnim duhom. K temu pripomorejo literati in nova religija. Religija ponuja nov temelj in novo dostojanstvo vsakdanjemu življenju in konvenciji. Iz nje nastane kult. Ali nismo žejni duhovne in kultne konvencije?

PRIJATELJ Kako lahko od ljudi, ki po kavarnah živijo nečisto in često neduhovno življenje, od ljudi, ki v svoji megalomaniji in lenobi zaničkajo vsako enostavno odgovornost in ki predstavljajo brezsravnost samo – kako lahko od teh ljudi pričakujete novo religijo, to mi je, milo rečeno, nejasno.

JAZ Nisem rekel, da od njih pričakujem novo religijo, temveč da jih vidim kot nosilce religioznega duha v našem času. In pri tem bom vztrajal, pa če mi stokrat očitata, da delam konstrukte. Seveda ti ljudje v določeni meri vodijo najbolj smešno, propadlo in neduhovno življenje. Toda mar ta beda ne izvira iz duhovne stiske, iz hrepenenja po iskrenem osebnem življenju? Kaj pa počnejo drugega, kot da se ukvarjajo s svojo lastno mučno iskrenostjo? Seveda, kar priznavamo Ibsenovim junakom, to nas v našem življenju ne zadeva.

PRIJATELJ Ali niste prej sami rekli, da je ta fanatična in prodorna iskrenost kulturnemu človeku prepovedana in da razkroji vse naše notranje in zunanje zmožnosti?

JAZ Da, zato ni nič strašnejšega od širjenja književništva. A potreben je kvas, vzhajalno sredstvo. Četudi nočemo biti literati v tem zadnjem smislu, jih moramo upoštevati kot vršilce religiozne volje.

PRIJATELJ Religija vsebuje občutek sramu ter predstavlja očiščenje in posvečenje v samoti. V književništvu vidite strogo nasprotje. Zato ga ljudje z občutkom sramu izobčijo.

JAZ Zakaj vso svetost pripisujete izključno sramu in tako malo govorite o ekstazi? Prav zares smo pozabili, da se religiozni vzgibi nikakor niso polastili celih generacij v notranjem miru. V sramu lahko vidite nujno orožje samoohranitvenega gona; a ne ga posvečevati, saj je popolnoma naraven. Nikoli se mu ne bo treba bati patosa ali ekstaze, ki lahko trajata in se širita. Samo nečisti ogenj strahopetnega, zatiranega patosa – samo to ga morda lahko uniči.